

Hegedűs Ildikónak

Frontszolgálat, táv szerelem

(Egy tizenéves lány második világháborús levelezése)

PAPP BARBARA

„...két teli doboz levelet is talált, még tétovázott is a keze a dobozok felett – ugyan mit írhat egy feleség a férjének, mikor még egyikük se szülő, csak nő meg férfi... De nem emelt ki egy levelet sem. Egyszer majd úgyis megtudja: ha majd ő ír – valakinek. De ő nem akar úgy írni, hogy tábori postaszámra címezze.”

Szabó Magda: *Álarcosbál*.¹

Budapest Főváros Levéltárában a Kocsis² családi fondobozai egy hajdani kislány leveleit és egyéb magániratait őrzik. A gondosan megóvott lapok közül természetesen hiányoznak azok, amelyeket a lány, Milkó Klára írt egykori társainak. Saját írásaiból csakis azokat tartotta meg, amelyeket kifejezetten önmaga – vagy az utókor – számára jegyzett le: a „mindenes füzetét” és rövid naplóját. A neki címzett levelek sajátos lenyomatát adják Klára személyiségének, hiszen majdnem kizárólag csak ezeken keresztül, vagyis a környezete reflexióiból ismerhetjük meg őt: ezek a lapok tulajdonképpen tükörként, vagy – ha úgy tetszik – viszontlátételek lenyomataiként alkalmazhatók. Ezzel együtt a korszakról, a második világháború Magyarországról is kapunk egyfajta képet: nem a „nagypolitika” történéseiről, hanem arról, hogyan érinthette mindez a korabeli kamaszokat, milyennek tűnhetett a világ tinédzser-perspektívából.

- ¹ Szabó Magda: *Álarcosbál*. 3. kiad. Móra, Budapest, 1976. 185–186. old.
- ² A levéltári anyag eredeti jelzetét, a személy- és a helyneveket, valamint a személyek azonosítására alkalmas adatokat jelen tanulmányban adatvédelmi okokból megváltoztattuk.

„De hát mit is tehetünk mi, leányok a hazáért?”³

Az 1940/41-es tanévben Milkó Klárának, a szentendrei polgári leányiskola negyedik osztályos tanulójának fogalmazást kellett írnia „Mit tehetek én a hazámért?” címmel. Klári az iskolai fogalmazványokban igyekezett valamiféle – a korszak bizonyos családi- és gyermeklapjaira jellemző – romantikus, sőt inkább szentimentális, andalító stílusban, modorban írni, és témaválasztásaiban is az efféle jellemzőket részesítette előnyben. A karácsonyról értekezve egy teljesen valószínűtlen, jó cselekedetektől és (mű)könyvek nyomától áthatott kis történetet talált ki, míg a saját jövőjéről szólva így kezdte a dolgozatát: „Milyen rideg ez a szó. S mégis telve van sejtelmességgel, titokzatossággal...”⁴ (a folytatás is az előzőekhez hasonló). A 15. évében járó lányka írásait minden bizonnyal az elvárások alakíthatták ilyenné, hiszen naplója arra utal, hogy egyébként elég távol állott tőle ez a stílus; viszont tanárai díjazhatták igyekezetét, hiszen fogalmazásból mindig jelest kapott.

A hazáért végzendő teendők felsorolásában azonban mintha bizonyos nehézségei támadtak volna a láthatóan szóvirágokon és érzelgős kis írásokon szocializálódott polgáristának. A felütést ugyan – a feltehetően elvártakhoz képest – jól eltalálja: „Történelmi időket élünk. [...] A baráti államok segítségével újra lesz Nagy-Magyarország”⁵, az általánosságok hangoztatása után

azonban mintha kifogyna a lendület: inkább csak megvillantja a szeretni-imádkozni-tanulni (őt, illetve érte) biztosságot sugalló szavakat, ám nem részletezi tovább ezeket a fogalmakat. Láthatóan nemigen képes kamasz-életére vonatkoztatni, hogy pontosan milyen módon is fejezhetné ki szeretetét a haza iránt, vagy hogyan is szolgálhatná az országot az ő jobb osztályzatai. A szép eszmék mellett konkrét cselekedetekre mindössze két mondat erejéig utal a fogalmazásban: egyrészt fontosnak véli magyar áruk vásárlását (bár ennek nem taglalja az okát), másrészt a következőkre utal: „Ha pedig a mostani jegyrendszerre gondolunk, ne zúgolódjunk ellene, mert ez is hazánk és a mi javunkra szolgál, s ha másokat hallunk elégedetlenkedni, magyarázzuk meg nekik, hogy ez is csak hazánk előnyére szolgál.”⁶ A kislány tényleges, kézzelfogható élményei megjelennek tehát a piszkozatban (a jegyrendszer miatti zúgolódas igencsak éltszerűnek, friss tapasztalanak tűnik), jóllehet a közismert jelmondatokon, szólamokon túlmenően nem lát mélyebb összefüggéseket a haza szolgálata és vásárlási szokásai között. Klárának tehát feltehetően nehézséget jelent annak számba vétele, hogy mit is tehet lányként, nőként a honért: mindez meglehetősen idegennek tetszik számára.

Néhány hónappal a dolgozat elkészültét követően, a Magyarország hadba lépésétől számított időben aztán egyre több leány kezdetett el gondolkozni azon, hogyan cselekedhet hazája boldogulásáért... Míg a

3 BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Milkó Klára jegyzetfüzete.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

felnőtt férfiak esetében a követelményrendszer meglehetősen egyértelmű volt, és annak az előírt módon való teljesítése (fegyveres- vagy munkaszolgálat) állampolgári kötelességnek számított, melynek megtagadását súlyosan büntették, ezen kötelezettségtől a nők viszont hagyományosan mentesültek. (Rájuk „csupán” a férfiak – apák vagy fiúk, férjek vagy szeretők – elengedése, ennek lelki terhe, valamint a családfenntartó, kereső nélküli továbbélés biztosításának nehézsége hárult.) A háborús erőfeszítésekből nagyobb szerepet vállalni szándékozó nők mindazonáltal megtalálhatták azon cselekvési formákat is, melyek révén intenzívebben átélhették saját jelentőségüket: ápolónői feladatokat vállalhattak; csatlakozhattak az egyenruhás, a hátszágban katonai jellegű feladatokhoz kapcsolódó Női Önkéntes Munkaszervezethez, esetleg a háború károsultjairól gondoskodni igyekvő Hadigondozó Szövetséghez; vagy a már békeidőben is létező, jobbára jótékonyági tevékenységet végző Egyesült Női Tábor nevű szervezethez. Ám a kormányfő felesége, Kállay Miklósné által jegyzett, a hadiárvak megsegítését célzó „Apát az édesapa helyett” mozgalomban is vállalhattak feladatokat. A szoros értelemben vett „női honvédelem” jelszava viszont csak 1944 elején került elő, melyen azt értették, hogy a 18 és 30 év közötti nők adott esetben helyettesítsék a hadiüzemekben a fronton lévő férfiakat.

A háború előrehaladtával egyre inkább felerősödött a nők támogató szerepének

hangsúlyozása. Eleinte csupán azt hangoztatták, hogy a harc utáni időszakra kell készülniük, amikor majd vélhetően még inkább előtérbe kerülnek a családi értékek, a nőiesség, s az otthon rendkívüli fontosságát nyer. Így a nőknek most csupán a majdani újrakezdésre kell készülniük, a férfiak visszavárása talán az egyetlen dolog, amivel foglalkozniuk kell, hiszen „a férfiak meggyőzhetik a háborút és a nők megnyerhetik a jövőt” – állították a női szerepvállalásról elmélkedők.⁷ Azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a majdani szebb jövő utáni csendes várakozás mellett az otthon maradtak azért mégiscsak tehetnek valamit a fronton lévőkért: ekkor nyer a tábori posta intézménye rendkívüli jelentőséget. Filmhíradók, plakátok, érzelmes slágerek utalnak ennek jelentőségére, idillikus képet festve az ilyen módon támogatott és hazavárt honvédről, aki „úgy érzi, az ő testét nem járja a golyó. Az eső leperreg róla, a fagyot nem érzi, a nap heve gyenge tűz neki, mert belül olyan mosolygó forróságot hordoz magában. Varázs játszik a katonával, ha szerelmes s messzebbre lát és mélyebbre néz, mert a férfi mellett, aki a fegyvert fogja, egy asszony suhog, aki soha nem pihen, soha nem fáradt, mindig éber és örökké örködik, mert szeret és mert szeretik.”⁸ – Egyfajta pajzs-szerepet szántak tehát azoknak a hölgyeknek, akik a hadba vonultaktól csupán fizikailag távolodtak el, de feladott lapjaikkal újra meg újra jelezték, hogy továbbra is közel érzik magukhoz a szeretett férfit.

7 Izsák-Gyarmathy László: Visszavárni valakit. *Magyar Nők Lapja*, 4. évf. 9. sz., 1942. március 20. 7. old.

8 Papp Jenő: Katona-vőlegény. *Magyar Nők Lapja*, 4. évf. 20. sz., 1942. július 10. 1. old.

Azonban azokra is kiterjedt a társadalmi gondoskodás, akiknek nem volt szerelmes levelezőpartnerük: itt újra előtérbe léphettek a „szolgálatot vállaló” nők, akik felajánlották, hogy írnak azoknak a lábadozó sebesülteknek, akiknek tábori postaszámára nemigen érkezik üzenet. A szíves támogatások ilyen formájából nőtt ki 1943 első felében a „Magyar Jövőért Küzdő Leányok” mozgalma, akik már nem csupán a sebesült honvédekkel való levelezést vállalták, hanem azt is megfogadták, hogy a haza szolgálata érdekében feleségül mennek valamely nyomorékká lett katonához, akit nem vár otthon menyasszony.⁹ Azt, hogy az egész életre szóló elköteleződés, a – távolinak tűnő – békés jövőre szóló, végleges társ választása milyen sokat jelenthetett a besorozottaknak, nem csupán a hazafias leányok látták be: a kormány már 1942-ben biztosította az ezt lehetővé tévő sajátos házasságkötési formát.

„Mert azt írta a drága nő, hogy megvolt a távesküvő”¹⁰

A közönségesen csak távházasságként emlegetett intézményt az 1942. évi 2400. M. E. sz. kormányrendelet tette lehetővé (alkalmazását a honvédelmi miniszter 1942. évi 22.000 eln. 15. sz., valamint az igazságügyminiszter 34.000/1942. sz. rendeletei szabályozták részletesen).¹¹ A kor-

mányrendelet a „háború folytán ügyeinek ellátásában akadályozott személyek házasságkötésének, valamint a személyállapotot érintő egyéb jogcselekmények megkönnyítésére” született meg. Ügyeinek vitelében akadályozottnak számított az, aki honvédként, csendőrként, munkaszolgálatosként vagy egyéb honvédelmi munkásként a hadsereg kötelékében állt, illetve aki rendőrként, pénzügyőrként, erdészként vagy polgári szolgálatosként a „hadrakelt seregnél” dolgozott. A szabályozás értelmében házasságkötésükkor el lehetett tekinteni a kihirdetés vagy az erre vonatkozó felmentés alól is; az előbb megnevezettek közül pedig azok esetében, akik hadművelleti területen vagy az ország határain kívül eső területen tartózkodnak, házasságot köthettek annak ellenére, hogy a házasuló felek egymástól távol voltak. Ilyen esetben először az akadályoztatott félnek – két tanú jelenlétében – kellett nyilatkozatot tennie parancsnoka előtt, hogy házasságra kíván lépni egy adott személlyel. Az erről felvett jegyzőkönyv egy példányát az általa megnevezett személy lakhelyén lévő jegyzőséghez küldték, ahonnan értesítették az illetőt, akinek az értesítés kézhez vételét követően 90 napja maradt arra, hogy felkeresse a helyi anyakönyvvezetőt, és házasságkötési szándékát kinyilvánítsa a távol lévő, már nyilatkozatot tett személlyel. Amennyiben nem reagált a levélre, úgy a mondott időt követően elévült a messziről érkezett nyilatkozat. A há-

⁹ Papp Jenő: Leányhősök. *Magyar Nők Lapja*, 5. évf. 11. sz., 1943. április 10. 1. old.

¹⁰ Minden elmúlik egyszer. In: *Minden csak hangulat: A daloskönyvek slágere*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1943. 48. old.

¹¹ *Magyarországi rendeletek tára*, 76. évf., 1942. 1. kötet. Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1943. 827–838., 1108–1121., 1155–1182. old.

zasságkötés tulajdonképpen az otthon lévő fél anyakönyvvezetője előtt, nyilvánvalóan az egyik házasulandó jelenlétében történt meg. (Így az a sajtóságos helyzet is előállhatott, hogy a házasságkötés pillanatában a hadi szolgálatot ellátó fél már nem is élt; a szabályozás erre is gondolt, és a frigy ebben az esetben is érvényes volt, hacsak nem értesültek még az anyakönyvvezető elé vonulást megelőzően a halálesetről.)

A „távol lévő és megijelenésében akadályozott” személyek itthon lévőkkel történő házasságkötését rendkívüli módon támogatta a hatalom: az első ilyen eseményen – mely kevesebb mint egy hónappal az említett rendeletek kihirdetését követően, 1942 májusában, Budapesten ment végbe – megjelent Antal István nemzetvédelmi propagandaminiszter és Szendy Kálmán polgármester is, akik kis ajándékkal kedveskedtek a vőlegénye helyett csupán egy virágcsokorba kapaszkodó arának.¹² A vidéki közigazgatási tisztviselők hasonló ünnepélyességgel bonyolították le az illetőségi területükön bejelentett távházasságokat. Az első ilyen módon házasuló nyíregyházi menyasszony például a városi előljáróságtól a helyi előkelőségek gratulációi mellé teljes konyhafelszerelést is kapott; az első tiszti házasságkötést pedig Debrecen városa köszönthette.¹³ A köztudatba egyre inkább bekerülő jelenség nyomán hamarosan megszületett „A távházasság himnusza” című katonadal, és „Tábori muzsikaszó (Táv-

házasság)” címmel rövidfilm is készült.¹⁴ Az egymástól sok száz kilométerre lévőkházasságkötése igencsak megmozgatta az itthon lévőkházasságkötése fantáziáját. Ezt az említett, nyíltan propagandisztikus célokat szolgáló alkotások mellett a női lapok távházassággal kapcsolatos írásai is jelzik. Jól illusztrálja ezt a Vajnainé Török Júlia által jegyzett „Rozika távházassága” című elbeszélés, amelyben a Pesten szolgáló pesztrának kerül szerencséje a frontra kivitt kalauz személyében, aki nem szívesen várna az elköteleződéssel, és távollétében házasságra kíván lépni Rozival. A leány örömmel egyezik bele a dologba, és abbéli reményét fejezi ki asszonyának, hogy mire ura hazajön, talán már a gyermeke is megszületik. „Nézd, Rozika, az ilyesmi távházasságoknál nem szokás. Ott úgy kell csinálni, hogy meg kell várni a férjet, hogy visszajöjjön” – mondja irulva-pirulva a kis szolgálónak asszonya, egy orvos neje (!) a kis írás szerint, mire a jámbor menyasszony annyit mindenesetre elér, hogy ruhákat varr a leendő babának, akinek mindazonáltal most még nem illik megszületnie.¹⁵ – Tény, hogy a közvéleményt erőteljesen foglalkoztatta, mi is a távházasság célja és értelme, és hogy egyáltalán mire nyílik lehetőség egy ilyen kapcsolatban...

A távházasság megkötése megbecsülést adott, s valamiféle emelkedésnek számított az itthon maradottak, a menyasszonyok esetében, hiszen a korabeli társadalom az asszonnyá válást (némi túlzással) a társadal-

¹² Filmhíradó – 1942. június. Magyar Nemzeti Filmarchívum MFI 957.

¹³ Hírek. *Magyar Nők Lapja*, 4. évf. 26. szám, 1942. szeptember 10. 16. old. Hírek. *Magyar Nők Lapja*, 4. évf. 34. szám, 1942. december 1. 14. old.

¹⁴ *Délmagyarország*, 33. évf. 1942. október 23.

¹⁵ Vajnainé Török Júlia: Rozika távházassága. *Magyar Nők Lapja*, 4. évf. 25. szám, 1942. szeptember 1. 8. old.

mi presztízs szempontjából is pozitív fejleményként értékelte, amely egy hajadont – bármilyen előkelő származású, művelt és jól nevelt lett légyen is – nem illethette.¹⁶ Az ekként házasodottat mindazon jog megillette, amely a hagyományos módon házaságot kötött: a férj nevének felvétele; a később született gyermekek automatikusan törvényes származásának nyilvánítása és örökössé válása; a vagyon feletti rendelkezés joga; az esetleges özvegyi nyugdíj. Katona (esetleg: hősi halott) feleségként élni az átlagos asszonyénál kiemeltebb helyzetet jelentett, hiszen a környezetnek már a honvéd menyasszonyára is bizonyos tisztelettel illett tekintenie, ahogy a középosztálybeli hölgyek talán legkedvesebb újságírója állította: „Az ő szerelme előtt leveszik a kalapot. A szájuk elhallgatnak, s a tréfa elhal az ajkakon.”¹⁷ Azt, hogy a háborús hősök családtagjainak számos kedvezmény is jár az általános megbecsülés követelménye mellett, már tapasztalhatták a második világháborús katonamenyasszonyok, hiszen az első világháború hadiözvegyei, hadiárvai mindenképpen előnyben voltak a tandíjak, segélyek, állások stb. odaítélésénél; de még szavazati jogot is biztosíthatott édesanyjának az elesett fiú, ha két testvére még életben volt (az 1922-es szabályozás a nők szavazati jogát 4 elemi végzettség mellett három törvényes élő gyermekhez kötötte, viszont a fronton meghaltak élőknek számítottak). Az újdonsült férjeknek bizonyos megnyugvást jelenthetett, hogy esetleges halálukat kö-

vetően biztosított volt a szeretett leány jövője – már amennyiben volt említésre méltó vagyona vagy nyugdíjas állása a távollévő házastársnak. Az anyagi és társadalmi előnyökön túlmenően a távházasságot azonban mégis a túlélés gondolata, a lelki egészség javítása, karbantartása szempontjából kell jelentős intézménynek tekintünk. A levelezés, a kis csomagok, mind azt erősítették a katonákban, hogy a civil világ hétköznapjaitól gyakran oly’ idegen körülmények és események között is van értelme kitartani, hiszen ha vége lesz a borzalmaknak, egy kedvessel való találkozás ad esélyt a további élethez. Hiszen traumatikus helyzetekben döntő jelentőségű a szeretett lény létének tudata: akiért érdemes élni, akiről lehet gondoskodni, akire lehet gondolni, s aki rám is szeretettel gondol.¹⁸ Ezért ha nem is vont a harcolók köré olyan varázslatos pajzsot a szerelem és a kapcsolattartás lehetősége az otthoniakkal, mint ahogyan azt a korabeli sajtó élénk színekkel ecsetelte, valóban volt jelentősége a különféle kommunikációs formáknak, a felek között tett ígéreteknek, a biztos jövő fölvetítésének. A propaganda persze nem érte be ezzel az „egyénmentő” funkcióval, és a honvédekkel való levelezést, a csomagküldést, a távházasságot mindenekelőtt a hazáért végzett szolgálatként igyekezett beállítani.

Milkó Klára ugyan nem kötött távházasságot, de hagyományos házasságkötést bizony tervezett katona jegyesével, és a háború idején komoly levelezést folytatott

¹⁶ Lásd: Gerely Jolán: *Majd ha asszony leszek...* Korda, Budapest, 1941.

¹⁷ Papp Jenő: *Katona-menyasszony. Magyar Nők Lapja*, 4. évf. 16. szám, 1942. június 1. 1. old.

¹⁸ Lásd: Herman, Judith L. Lewis: *Trauma és gyógyulás*. Ford. Kuszting Gábor. Háttér – Kávét – NANE, Budapest, 2003.

mind az említett fiatalemberrel, mind két másik ifjúval. A lány tehát háromszorosan teljesítette volna „hazáért végzett szolgálót”, s a két katonával és a cserkészparancsnokkal való levélváltás, de talán az eljegyzés is valamiféle kötelezettségként volna fölfogható? Mennyiben emlékeztetnek völegényével váltott levelei a korabeli slágerrek táborilevél-romantikájára? Elsősorban ezekre a kérdésekre keresünk választ a Budapest Főváros Levéltárában elhelyezett családi iratanyag faggatása révén, mely tartalmazza – többek között – a lánynak küldött leveleket, az ő hivatalos iratait, 1938 és 1941 között vezetett naplóját, s jegyzetfüzetét is (melyben a már említett fogalmazás-piszkozatok mellett egyéb iskolai segédanyagok: számtani levezetések, német fordítások, valamint ételreceptek találhatóak). Klárától származó levelek természetesen nem állnak rendelkezésünkre, hiszen azokat a címzetteknek kellene keresnünk. Klára motivációival, esetleges jellemzésével kapcsolatban tehát elsősorban a „közvetett bizonyítékokra”: a lány kezétől maradt egyéb anyagokra, s főként a levelezőpartnerei által írott lapokra kell támaszkodnunk. A három fiúval folytatott levelezésből – mely bizonyára még ilyen, „egyoldalú” állapotában is töredékes lehet –, két barátnője és számos egyéb ismerőse hozzá írott írásaiból kell tehát képet alkotnunk Klára személyiségéről, kapcsolataihoz fűződő viszonyáról.

„Az állatok is jól vannak. Csak te hiányzol nagyon”¹⁹

Elsőször is vegyük számba a hátteret: a lány „hivatalos életeseményeit”, a dokumentumok által igazolt történéseket. Milkó Klára 1926-ban született Csepelen. A család meglehetősen sokat költözött, ugyanis apja, Milkó Lőrinc asztalosmester volt, aki saját műhely nyitására törekedett, ez azonban csak 1936-ban sikerült neki, és ezután még évekig mellékállásban működött különféle üzemekben Csepelen és Szentendrén. Klára így Szentendrén kezdte elemi iskolai tanulmányait – reformátusként az érseki római katolikus elemi iskolában –, majd Csepelen végzett. Ugyanitt kezdett polgári leányiskolába járni, amit két év múlva Szentendrén folytatott, ahol 1941-ben szerezte meg végbizonyítványát a polgáriból. 1941 szeptemberétől a Csepeli Női Kereskedelmi Szaktanfolyam hallgatója volt, 1942 júliusában viszont munkába állt egy vegyiáru-nagykereskedésben, egy évvel később pedig már – egészen a háború végéig – apja üzemében géprónóként dolgozott. Első gyermeke volt szüleinek, testvére csak 1943-ban született.

Mindössze ennyi tehát a lány hivatalos élettörténete a három fiúval folytatott levelezés megkezdéséig. Egy törekvő elővárosi (vagy főváros környéki) kispolgári családot látunk, amely éppen a magasabbra jutás, az önállósodás, valamint a saját ház birtoklása érdekében költözködik rendkí-

19 BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Tóth Anna levele Milkó Klárához. Csepel, 1939.

vül sokat: az apa későbbi feljegyzései szerint a család összesen kilencszer változtatott lakhelyet 1945-ig, ugyanis nem csupán a két város között, de a településeken belül is mozogtak.²⁰ Semmi adatunk nincs arra nézve, hogy a kislány különösebb jelentőséget tulajdonított volna a gyakori lakhelyváltogatásnak: csak egyetlen naplóbejegyzése említi, hogy mióta nem írt a füzetbe, azóta már új helyen laknak, ám ehhez semmilyen kommentárt nem fűzött.²¹ Barátnői annál inkább kifejezték szomorúságukat az elválás miatt, s bár feltehetően nekik Klára is jelezte, hogy sajnálkozik, amiért ezentúl nem járnak együtt iskolába és csak jóval ritkábban találkozhatnak, ám személyes feljegyzéseiben ennek egyáltalán nem adott hangot. Barátnői azonban számos alkalommal jelezték, hogy mennyire nagyra tartják Klárát (alias Cunci, a Micaként aposztrofált lánykának: Cica), közelségét, barátságát. Egyikük, a Szentendrén megismert Éva, nagy örömmel újságolta, hogy hamarosan újra folytatja polgári iskolai tanulmányait, viszont megjegyezte, hogy ebben mégis az a legfontosabb számára, hogy reményei szerint régi barátnéja is oda jár majd. Ugyanebben a levelében azt is megemlítette, hogy gyakran álmodik Kláráról.²² Amikor végül mégsem kerültek egy városba, Margit arról írt, hogy osztálytársai kedvesek, de mégsem tud velük olyan őszintén beszélgetni, mint ahogy Cuncival valaha.²³ Csepeli iskolatársa, „Mica”, amellet, hogy

röviden beszámolt Klárának az iskolai eseményekről, háziállatai viselkedéséről, szintén gyakran adott kifejezést annak, hogy milyen sokat gondol „Cicára”, annak ellenére, hogy dolgai általánosságban jól mennek: „Az állatok is jól vannak. Csak te hiányzol nagyon” – írta a lányka.²⁴ A kissé komikusan hangzó mondat-összetételben nyilvánvalóan nem „Cica” degradálását, hanem annak kifejeződését érezhetjük, miszerint saját komfortérzetéhez, szűkebb környezetéhez barátnője éppúgy hozzátartozna, mint imádott kutyái.

A volt iskolatársak tehát sokszor hangoztatták, mennyire hiányolják a másik városba költözött Klárát, amit természetesnek tarthatunk, hiszen 12-14 éves bakfisok szoros baráti szálakkal kötődnek egymáshoz. Van azonban olyan elem is a lányok leveleiben, ami talán kevésbé jellemző a serdülőkori barátságok megélése és kifejeződése tekintetében. Miközben ugyanis mindkét barátnő számára igen fontos volt Klára, ő mintha kevésbé tartotta volna jelentősnek a velük fenntartott kapcsolatot. Minduntalan felvetik ugyanis, hogy az elköltözött barátnő rendre elmarad a válaszolással: bizonyára nem törődik már velük, új iskolájában új bizalmasokra lelt, s „az a nagy szeretet és egyetértés, ami közöttünk volt, elveszett,”²⁵ mivel Cunci – ahogy az a levelekből kitűnik – néhányszor már valóban csak az örök harag-fenyegetésekre volt hajlandó tollat ragadni. A két „elhagyott lányka”

20 Uo., Milkó Lőrinc feljegyzései a költözésekről.

21 BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Napló. 1940. június 3.

22 BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Herzlich Éva levele Milkó Klárához. Szentendre, 1940. augusztus 1.

23 Uo., Visegrád, 1941. január 5.

24 Uo., Tóth Anna levele Milkó Klárához. Csepel, 1939.

25 Uo., Herzlich Éva levele Milkó Klárához. Visegrád, 1941. január 5.

Tábori postai levelezőlap
1944. húsvét
A családi iratanyagból

„... nem kell megijedni, nem olyan veszélyes az egész dolog.”

ugyanakkor arra vágyott, hogy kitüntetett szerepe legyen Cunci életében, hasonlóan ahhoz, ahogyan ők viszonyultak volt diák-társukhoz. Mica például, amikor iskolai életéről számolt be Cicijének, megvallotta, hogy egyetlen barátjánca sincs, s hozzátette: „remélem, neked se”.²⁶

A kamaszhűség és -féltékenység érdekes lenyomata Mica Klára részéről feltételezett érzelmének kommentálása: amikor ugyanis Mica egyetlenegyszer mégiscsak játszott egy iskolatársával, tettét ekként kommentálta Klárának: „remélem, nem haragszol.”²⁷ Cica azonban a jelek szerint nemigen törekedett ilyenfajta hűségre, pontosabban, ha el is várt volna ilyesmit, önmagára nézve akkor sem érezhette azt kötelezőnek. A barát-női levelekből is kitűnik, hogy Klárát meglehetősen nagy társaság vette körül, és bár legbizalmasabb barátjánca ő igen sokat jelentett, s hangsúlyozták is egymáshoz tartozásukat (ld. Cica és Mica becenevek), rajtuk kívül még sok más tagja is volt a baráti társaságnak. Arra, hogy a kislány nem csupán intenzív társasági életet folytatott, de valósággal lételeme volt a barátkozás, a kapcsolatok ápolása, elsősorban mégis naplójából következtethetünk.

„Reggel elhatároztam, hogy búskomor leszek, mert nem engednek velem találkozni”²⁸

Milkó Klára 1938 augusztusától 1941 márciusáig vezette naplóját, ám a két és fél év

tetes részének történéseiről még sincs tudomásunk, a lány ugyanis meglehetősen rapszodikusán tett csak bejegyzéseket; nem csupán egy-két napon át hanyagolta el az írást, de előfordult, hogy kilenc hónapig egyáltalán nem is nyúlt a kis kulcsos könyvhöz. Tulajdonképpen öt nagyobb egységre különíthetjük el a bejegyzéseket: láthatóan újra meg újra – minden magyarázat és célmegjelölés nélkül – belefogott napjai megörökítésébe, ám nem volt kitartó, és néhány hét vagy legfeljebb három hónap múlva felhagyott az írással, ugyancsak mellőzve minden jelzést és megokolást.

A bejegyzéseket nem csupán a dátumok, a tinta változásai vagy az egyre kialakultabb íráskép folytán különíthetjük szakaszokra: egyre szembetűnőbben jelentkezik Klára külvilág-orientált, elsősorban mégiscsak a szerelemre koncentráló habitusa. Kezdetben, 1938 augusztusában, a napi események két-háromsoros feljegyzése többé-kevésbé leltárszerűen történt: megtudhatjuk, hogy a 12 éves kislány vakációja alatt segített a házimunkában, olvasott, moziba járt, rádiót hallgatott, sétálgatott és biciklizett. Az „első szakaszban” – augusztus közepéig – ugyan nem tűnik fel semmiféle fiatalember, s nem hangsúlyozódik különösebben a barátkozás élménye sem, azonban már itt megfigyelhető, hogy Klára főként azokat az élményeket értékeli, amelyek valamely társasági alkalomhoz, valamely „kifelé vezető” történéshez kapcsolódnak: amikor éppen otthon töltötte a napot és csak olvasgatott, gépírást gyako-

²⁶ Uo., Tóth Anna levele Milkó Klárához. Csepel, 1939.

²⁷ Uo., Csepel, 1939.

²⁸ BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Napló. 1939. október 17.

rolt, rádiót hallgatott, akkor ezt így értékelte: „ma nem történt semmi”.²⁹

A második, illetve a harmadik „szakaszban” – amelyet 1939 májusától, illetve 1939 szeptemberétől számíthatunk – már megjelenik egy hódoló, bizonyos Laci, akivel a polgárista lányka hosszasan beszélgetett, aki bókokat mondott neki, „kérdezte hány éves vagyok, ki vagyok fejlődve, s kár hogy iskolába járok [sic!]”³⁰; „félíg érhetően” szerelmet vallott,³¹ de az ablakon keresztül távozott, amikor Klára apja hirtelen hazaérkezett. A lánynak láthatóan igencsak jólesett Laci közeledése, s ő maga is mindent megtett annak érdekében, hogy kapcsolatuk fennmaradjon, elmélyüljön. Amikor csak tehetett, nyitott ablaknál tanult, hogy a fiú megszólíthassa (és – úgy tűnik – a nyitott ablak később is nagy szolgálatot tett nekik); máskor látványosan az iskola felé sietett, hogy Lacit a szülői háztól biztos távolban bevárhassa; vagy éppen búskomorságot fogadott, amiért a szülei eltiltották a fiatalembertől; ugyanakkor a fiú előtt igyekezett türtőztetni magát, és az említett vallomásra sem válaszolt semmit – annak ellenére, hogy a nap további részében ő járt az eszében. A szülők tehát nem szívelték ezt a kapcsolatot, s véleményüket – a napló tanúsága szerint – kifejezésre is juttatták: Klára sok szidást kaphatott emiatt, ám nemigen vette szívére. Bár feljegyzéseiben említett egy-két ilyen esetet, mégsem tulajdonított nekik különösebb jelentőséget, csak apja vagy anyja afféle szurkálódásának értékelte, melyet gyakran tapasztalt, s amelyekről már a napló első részében is

említést tett, minden különösebb érzelmi töltés nélkül. Valami azonban megváltozott a napok számbavétele körül: ebben az időszakban már alig érhető tetten az előzőekre jellemző leltár-jelleg. Klára már csak elvétve tartja érdemesnek az olvasásra vagy a házimunkák végzésére vonatkozó feljegyzéseket a napi események között. Ehelyett a fiúval való találkozásainak kis élképei, a kapcsolatuk mentén zajló történések jelzésszerű leírása alkotják a rövid kis bejegyzések magját. Emellett csupán néhány vendégség, mozilátogatás lajstromozása kerül a kis könyvbe, valamint az iskolai élet egy-két aprósága (inkább kellemetlensége): például amikor rossz jegyet kapott, ám amiről otthon nem számolt be.

A negyedik és ötödik részben – az 1940 márciusától, illetve 1940 novemberétől kezdődő bejegyzésekben – a hangsúly még erőteljesebben a külvilág, pontosabban egy bizonyos fiatalember és a barátnők felé tolódik, s az iskolai élmények is többnyire csak jelzésszerűen bukkannak elő, a korábban meghatározó felsorolásjelleg pedig teljesen el is tűnik. Klárának ekkoriban már érzékelhetően eszébe sem jutott napi teendőinek kommentár nélküli egymás mellé sorakoztatása, s csakis azokat az eseményeket örökítette meg, amelyek érzelmileg valamilyen szempontból megérintették (érzelmeire amúgy nemigen tért ki részletesebben, az iskolai dolgozataira jellemző lírai szárnyalások helyett csupán elbeszélte az eseményeket, mintha csak barátnőinek számolna be az aktuális történésekről, az önreflexiót csupán félmondatokra szorít-

²⁹ Uo., 1938. augusztus 3.

³⁰ Uo., 1939. szeptember 23.

³¹ Uo., 1939. november 14.

va). Az iskolában történetek közül tulajdonképpen csakis a hittanórákról emlékezett meg viszonylagos részletességgel. Nem mintha hitbéli vagy morális problémák különösebben foglalkoztatták volna, hanem ott találkozhatott Pállal, akkori ideáljával, lévén a református hittanórák koedukáltak voltak a katolikus többségű közegben. Így a hittanórák és a református istentiszteleti és önképzőköri alkalmak a reménybeli találkozások jelképévé váltak a lány számára („úgy spórolt”³² ezekre a napokra, és szerencsétlennek érezte magát, ha nem futottak össze). S azokon nem elégedett meg a csöndes álmodozással sem: a lelki épülést szolgáló foglalkozásokon gyakran merültek el egymás tekintetében, és természetesen beszélgetésre is alkalom nyílt olykor, mely Klárának mindig nagy élményt jelentett – különösen, ha gyűlölt riválisa is látta bizalmas kettesüket. Klárának ismét – mint Laci esetében is – fékeznie kellett vágyakozását, és néha tudatosan visszafognia magát, nehogy Pál rossz véleménnyel legyen róla. Azonban mégsem elégedett meg a fiatalember diktálta tempóval, és megjegyezte, hogy kénytelen ő kezdeményezni, mivel az illető ehhez túlságosan „mulya”.³³

A napló bejegyzései alapján úgy tűnik, a 14 éves polgárista gondolatainak jelentős része a fiú körül forgott, s csaknem minden napját abból a szempontból vette számba, hogy sikerült-e összefutnia Pállal, és hogyan zajlottak le a találkozóik. Emellett barátnői társasága bírt még kiemelt fontossággal számára, ám egyikőjüket sem említette különösebb érzelmi hangsúllyal vagy

a lányoktól kapott levelekre emlékeztető kizárólagosság-igénnyel; mindenesetre lelkendezve számolt be hetük kis kirándulásáról, vagy éppenséggel örömmel nyugtáztta, hogy Éva barátnője is úgy látta, sikert aratott Pál előtt. Nem mellékes körülmény, s a korabeli kamaszlányok színes interszexuális érdeklődésére utal, hogy Pál mellett ugyanakkor másoknak is jutott hely Klára szívében, hiszen a naplóban ebben az időszakban szó esik Feriről, Gyuláról, Péterről is, s valamennyien elsősorban férfiként és nem barátként említettnek. Péterről például azt jegyezte fel a bakfis, hogy a fiú javasolta neki: hordja kibontva a haját, mert úgy jobban áll. „Magába akar bolondítani” – kommentálta az esetet Klára,³⁴ ami azt sejteti, hogy ő jóval többet látott egy kapcsolatban, többre értékelte női, csábító erejét, mint amilyen a valóságban lehetett. Gyuláról szintén megemlítette, hogy bizonyára vonzódik hozzá, és udvarolgatna neki, ám őt nem érdekli. Ennek ellenére külön bejegyzést érdemelt, amikor az ifjú jobban megnézte őt, vagy éppen egy bálban táncoltak egymással. „Sajnálom szegényt, hogyha véletlenül belém bolondítottam. De nem tehetek róla” – összegezte érzéseit a kis csábító,³⁵ bár feltehetően ezt a sajnálkozást nem kell túlzottan komolyan vennünk, hiszen ha annyira közömbös lett volna Gyula iránt, és nem hízelgett volna neki annak érdeklődése, valószínűleg meg sem említette volna találkozásait. Feri szintén komoly szándékú udvarlóként bukkan elénk, legalábbis Klára szerint a szülei szerették volna, ha ő

³² Uo., 1941. január 5.

³³ Uo., 1941. március 4.

³⁴ Uo., 1941. február 16.

³⁵ Uo., 1941. január 5.

lesz majd a férje (egyébként édesapjának egy fiatal munkatársa volt az illető). „Én nem bánom, csak akkor hívják fel többször és ne legyen olyan nyuszi. (Nem bánom, ha el is olvassátok, legalább tudjátok, hogy tudom a szándékotokat)” – írta a leány,³⁶ s bejegyzése nem csupán a holmijai között kutató szülők felé irányuló fricskaként értelmezhető, de a gyermeklány naiv elképzelése a házasságról, valamint Pál és Feri iránti „szerelméről” is tetten érhető sorai-
ban. A napló tanúsága szerint szülei is felfedezték Klára „szerelmes természetét” – talán éppen ezért próbálták a megbízhatónak ismert Feri felé terelgetni. Apja egy alkalommal párhuzamot is vont serdülőkori önmaga és lánya viselkedése között: „mondta, hogy ő ismer engem, olyan vagyok, mint ő, s ha valaki rámnéz [sic!], már elolvadok. Pedig téved.”³⁷

A napló vizsgálata alapján valószínűsíthető, hogy Klára édesapjának bizony lehetett némi igazsága, és ha az efféle „elolvadás” mégsem lett volna jellemző a lányra – ahogy ő ezt állította –, az mindenképpen állítható, hogy a bakfis elsősorban szerelmi életének eseményeit, illetve a társasági alkalmakat értékelte leginkább. Ennek illusztrálására vessünk egy pillantást a lány „kadenciáira”, vagyis a napi történésekre és a helyzetekre adott reflexióira, valamint azok értékelésére saját érzelmi állapota szempontjából.

A kamaszlányt tehát nem különösebben gyötörték a korholó szülői szavak (legfeljebb akkor, ha többek előtt nyilvánult meg vele kapcsolatos elégedetlenség), inkább dacos „nem bánommal” kommentálta apja

haragját, sőt azt is, hogy véleménye szerint a szülők bizonyára beleolvassnak naplójába. Úgy tűnik tehát, családjával és a felnőttekkel szemben eléggé elzárkózó módon viselkedett, igyekezett a véleményüket minél kevésbé figyelembe venni. Ennek ellenére készen mutatkozott elfogadni Ferit, a szülei által – talán – kiszemelt fiatalembert, ami azonban feltehetően nem önfeláldozó engedelmességét és szülőtiszteletét, hanem inkább gyerekességét és az erősebbik nem iránti általános vonzódását bizonyítja. Bizonyára a tanárai sem bírhattak nála jelentősebb viselkedésszabályozó erővel, hiszen egyik hittan-kudarcára is „vállrántással” reagált, és csak az látszott bosszantani őt a tantárgyakkal kapcsolatban, ami „nem megy fényesen”, tehát el-esik a különben neki sokszor kijáró dicséretektől (hiszen jeles tanuló volt). Nem rázták meg azok a kisebb kellemetlenségek sem, amelyeknek kamasz lányok pedig olyan nagy jelentőséget szoktak tulajdonítani: belesülés szerepébe az önképzőkörön; nem kellően elegáns báli öltözék; elmaradt felkérések – utóbbi alkalommal inkább ő hívta táncolni az ismerős fiúkat, ha már ők ezt elmulasztották. A társasági életben, nyilvánosság előtt őt ért bosszantó, esetleg szégyent indikáló események nem igen sértették mélyebben, bár bizonyára megérintették, hiszen különben nem jegyezte volna fel őket, s nem tette volna hozzájuk dacos éllel: „*de* [kiemelés tőlem. P. B.] nem bánom”. Bosszankodása tagadását fejezte ki akkor is, amikor vetélytársa meglátta, ahogy ő a szerelmével tárgyal; vagy amikor Pál előtt nyilvánvalóvá tette

³⁶ Uo., 1941. január 20.

³⁷ Uo., 1941. január 9.

<i>Nem bánom / nem baj</i> ³⁸	<i>Nem volt szerencsém / peches vagyok / bal nap / peches nap / rossz délután</i> ³⁹	<i>(Úgy) örültem / (elég) jó volt</i> ⁴⁰	<i>Nem történt semmi / Nem ért semmit a nap</i> ⁴¹	<i>Bánom / bosszant</i> ⁴²	<i>Szégyellem magam</i> ⁴³
Pál gratulált a bizonyítványához	Anyja megszégyenítette	Laci elkísérte	Olvasott, gépelt, rádiózott	Nem tudta „fényesen” a leckét	Szülei túl sokáig maradtak a vendégségben
Belesült a versmondásba	Barátnője nem ment vele	Lacival beszélgetett	Pált csak sietve látta	Nem ment be a városba	
Pál észrevette, hogy őt nézi	Nem találkozott Pállal	Pálék mellett ült			
Szerinte szülei elolvassák a naplóját	Nem találkozott Pállal	Barátnőivel kirándult			
A bálban diákviselőben volt	Nem találkozott barátnőjével, sem Pállal	Úgy érzi, remélhet Pálnál			
Szerinte szülei Ferit akarják férjéül	Barátnőjét nem találta otthon	Riválisát „ette a méreg”			
Pált nézte, bár nem kellett volna		Találkozott Pállal			
Nem tudta a hittant		Iskolai bálban volt			
Apja „borsos kedvibe” [sic!] volt		Bálban volt			
Ismerősei nem kérték fel táncolni					
Apja neheztelt rá					
Pállal beszélt, erre riválisa hátrafordult					

38 Uo., 1940. június 5., december 5., 10., 17., 1941. január 11., 20., 21., február 18., 22., 23., 24., március 4.

39 Uo., 1939. május 17., 1940. december 1., 1941. január 28., február 21., 24., március 4.

40 Uo., 1939. augusztus 23., szeptember 23., 1940.

március 10., június 4., december 9., 10., 1941. január 25., február 20., 23.

41 Uo., 1938. augusztus 3., 1940. december 15.

42 Uo., 1941. január 21., március 5.

43 Uo., 1939. szeptember 24.

tetszését. Ugyanakkor pozitív érzések hangsúlyozásával zárult a mérleg, amikor arról számolt be, hogy szerelmeivel összefutott vagy barátnőivel beszélt, viszont egész napjára rányomta a bélyegét, mihelyt várakozása ellenére megíúsultak találkozással kapcsolatos tervei, amelyen még a városban nézelődés sem enyhíthetett. Így feltételezhetjük, hogy Klára a – baráti vagy szerelmi – kapcsolatait tartotta elsődleges fontosságúnak, s a mindennapok apró-cseprő történéseinek értékelését is elsősorban ez a motívum befolyásolta, viszont mind a külvilág egyéb részeit, mind belső történéseit visszhangtalanul hagyta, az ilyesmi nem foglalkoztatta, sőt igyekezett kizárni mikrovilágából a zavaró elemeket.

Gyula: „Vannak szélhámós leányok, de azok meg se közelítik Magácskát”⁴⁴

A már említett Gyula nem csupán a naplóban bukkan elő: ő az egyik a három fiatalember közül, akikkel Klára hosszabb levelezést folytatott a második világháború éveit alatt.⁴⁵ 1941 nyarán váltottak egymással először levelet, és a lány első küldeményét Gyula szinte extázisban fogadta: válasza szerint alig tudta a munkáját végezni az örömtől, amikor konstataulta, hogy ez az Klára „ilyen szerény lány legyen, hiszen iskolái vannak és egy szegény tanoncot választott ki jóbarátnak”.⁴⁶ A kissé patetikus hangvétel nem teljesen indokolt, ugyanis a

fiú a Milkó-papáéhoz hasonló mesterséget tanult, az üzemből kollégák voltak, emellett a polgári iskolát végezte magánúton, hogy neki is „iskolája legyen”, és nem sokkal volt idősebb Kláránál – tehát valójában nem álltak olyan távol egymástól, mint ahogy az előbbi félmondatból gondolhatnánk. Gyulára azonban jellemzőek lehetnek az ilyesfajta megfogalmazások, a túlcsondulónak ható érzelmesség, s talán ebből adódik az a meglehetősen esetlen megállapítás is, amely a lány szélhámosságának gondolatát hátrította el. De hogyan merülhetett fel egyáltalán a szélhámosság víziója egy baráti levelezésben? Egyáltalán: mennyire volt baráti ez a levelezés?

Gyula első levelében – miután visszanyerte örömtől elakadt szavát – rögvest szemrehányást tett Klárának, mondván: igencsak rosszul esett neki, hogy csak utólag kellett megtudnia, hogy elköltöznek. Az első levélben tehát mind a feltétlen csodálattal és rajongással, mind a bizalmas ismerősökre nem jellemző titkolózás, elhallgatás nyomaival találkozunk. Csakugyan nehéz elképzelni, hogy meleg barátságban élők között helye lehetne efféle kommunikációs zavarnak, ám a lány bizonyára kellő magyarázattal tudott szolgálni az esetre vonatkozóan, ugyanis a levelezés folytatódott, legalább 1944 áprilisáig. Mindenesetre számos alkalommal ismétlődött az előzőekhez hasonló jelenet: Gyula szemrehányást tett Klára valamely mulasztásáért, de Klára kimagyarázhatta a helyzetet, hiszen a

⁴⁴ BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Steiner Gyula levele Milkó Klarához. Szentendre, 1941. augusztus 2.

⁴⁵ Bár Klára több ifjú képeslapjait is megőrizte ebből a korszakból.

⁴⁶ Uo., 1941. július ?

levelek továbbra is folyamatosan érkeztek a szentendrei tanonctól.

A fiú olyanféle szemrehányásokkal illette a lányt, mint például a fénykép ügye. Szeretett volna fotót kapni barátnőjétől, aki ezt valószínűleg meg is ígérte neki, ám elmulasztotta az ígéret teljesítését, s Gyula hiába várta-sürgette hónapokig a küldeményt a „rossz kislánytól”.⁴⁷ Volt iskola-társnőihez hasonlóan Gyulának is számos alkalommal reklamálnia kellett a késedelmes levélírás miatt. Itt már Klára mentségeinek egy részéről is értesülhetünk, melyek körébe az édesapa katonai szolgálatból való hazaérkezése vagy Gyula új lakásba költözése tartozott. A fiatalembert azonban mélyen érintette a késedelem, s szemrehányólag megjegyezte, mindez nem lehet elég indok, hogy Klára olykor hónapokig adós maradjon a válasszal, s kértli – ebben tévedett –, hogy a lány bármely más barátjával így viselkedne.

A kérdőre vonás és a – valószínűsíthető – mentegetőzés azonban mégsem vetett véget a levelezésnek, amely csaknem három éven keresztül fennmaradt, s melynek feltehetően csak az vetett véget, hogy Klárának '44-ben újra Szentendrén éltek egy ideig. Gyula mindent megtett a kapcsolat fenntartásáért: bár stílusa nem volt túl színes, igyekezett mégis írásai révén hódítani. Életéről, napi tevékenységéről sokat megtudunk, legalábbis arról a részéről, amelyről úgy vélte, imponálni lehet vele egy lánynak: cserkészvezetővé avatták; jól teljesített a katonai kiképzésen, a veszélyes gyakorlatokon; sok gólt rúgott a futballmeccsen; jól szerepelt az önképző-

kör előadásán; ő is tisztségviselővé lépett elő. Érzéseiről már homályosabban fogalmazott: igyekezett megmaradni a „jóbarát” szintjén, legalábbis ennek látszatát fenntartani. Soha nem ejtett szót szerelemről, bár tett olykor bizonyos célzásokat: például, hogy amióta leveleznek, Klárán kívül nem érdeklik a lányok; illetve szívesen tanácsot kérne egy kislány ügyében Klárától – akit pedig ő is ismer... Nem tudjuk, mit válaszolt a lány, ám még ez a tanácskérés sem vetett véget kapcsolatuknak, s nem is fűzte szorosabbra a szálakat közöttük. Klára feltehetőleg diplomatikus módon rendezte a kérdést.

Jó diplomata lehetett, hiszen Gyula minden szemrehányását, minden – őt valamásra bírni törekvő – sürgetését oly módon intézte el, hogy levelezésük mégsem fordult szerelmesek eszmecseréjévé avagy civakodásává, noha a fiú minden bizonnyal gyengéd érzelmekkel viseltetett iránta. A Milkó-lány két és fél évig tartotta fenn ezt a furcsa levelezést, melynek során Gyula kitartóan igyekezett elbűvölni őt (férfias módon nem is elsősorban szóvirágokkal, hanem inkább elismerésre számot tartható tettei rövid elbeszélésével), ám ő továbbra sem tüntette ki szerelmével a fiút. Gyula kitartása, ragaszkodása – az ifjú türelmeségén, idealizmusán kívül – minden bizonnyal nagyban múlott Klára ügyességén. A fiú nem csak a késedelmes válaszok vagy a régóta ígérgetett fénykép meg nem érkezése miatt fejezte ki számos alkalommal nemtetszését; néha amiatt is háborgott, hogy barátnéja nem egyértelműen fogalmazta érzelmeit illetően, s írásai kétféleké-

⁴⁷ Uo., Gutorföldre, 1942. december 22.

pen is érthető. Vagyis Klára a korszakban klasszikusnak tekinthető enyhén affektáns női „lebegtetési technikát” alkalmazta. „Ne legyen ilyen kőszívű”, írja meg világosan mit gondol – kérte a szenvedő fél.⁴⁸ Máskor úgy vélte, már annyit bántotta őt ideálja, hogy jogos, ha néhány hétig nem ír, illetve az is, ha megsértődik és „truccol”.⁴⁹ A szívbeli fájdalmak azonban csak enyhültek, a megbántottságot időről-időre legyűrte a ragaszkodás érzése, hiszen a szenvedő fél újra és újra tollat ragadott. A kapcsolat fennmaradása, illetve ilyen módon való alakulása valószínűleg Klára mesteri kommunikációs technikájának volt köszönhető. Úgy tűnik, a lány a nagyobb szemrehányásokat követően, esetleg a levelezés felélénkítése céljából igen ügyesen vetett fel egy-egy nyilván főként saját magára vonatkozó kérdést vagy szempontot, amely a fiú számára ismét izgalmassá tette őt. Ekként érinthették a szélhámoság kérdéskörét is, Klára ugyanis azon félelmét fejezhette ki pajtásának, hogy bizonyára szélhámosnak, csapodár nőszemélynek gondolja őt (talán azért is, amiért alkalmasint nem tájékoztatta hódolóját a másnap esedékes költözködésükről). A lovagias Gyula persze tagadta, hogy társát szélhámosnak tartja – így született meg a már említett kedves-komikusra sikeredett mondat, s folytatódhatott akadálytalanul a levelezés. Más alkalommal a fiú életére, szokásaira vonatkozó apró kérdés elégséges volt a gördülékenység fenntartásához – például hogy miért is dohányzik –, s a másik önfeledt könnyedséggel osztva meg gondolatait a dologról,

örömmel számolt be a vele történt egyéb aktualitásokról.

Klára tehát ügyesen irányította kapcsolatukat: annyit fogadott el levelezőtársa hódolatából, amennyi neki megfelelt, nem ment bele szerelmespárrá alakulásukba (megkockáztatjuk: még különösebben bizalmas barátság sem fűzte Gyulához); újra meg újra meg kellett őt hódítania a fiúnak, kérlelni őt vagy szemrehányásokat tenni neki, hogy vegye komolyabban kapcsolatukat. A lány viszont, hogy úgy ítélte szükségesnek, az érdeklődő pajtás szerepében tűnt fel, amellyel valósággal elvarázsolta a fiatalembert. Természetesen, hogy mennyi volt Klára viselkedésében a tudatosság, mennyi adódott lelki alkatából és milyen része volt írásában a tizenéves lányok általános tetszeni vágyásának, eldönthetetlen számunkra – bár naplóbejegyzései alapján úgy tűnik, olykor igen tudatosak voltak Gyulával kapcsolatos megnyilvánulásai.

Feri: „Tudsz már dajkálni?”⁵⁰

A naplóban szintén szereplő Feri, aki – Gyulához hasonlóan – szintén Milkó-papa kollégájának számított, és akit talán lehetséges vőlegényként tartott számon a család, szintén levelezett Klárával – mégpedig Gyulával csaknem azonos időszakban: 1942 második felétől 1944 január végéig. Pusztán Feri leveleiből nem tudjuk meg, miért tarthatták őt a szülők kívánatos partinak. A csatolt fényképekről megállapítható, hogy ez a fiatalember több évvel volt idősebb

⁴⁸ Uo., Szentendre, 1942. április 15.

⁴⁹ Uo., Szentendre, 1942.

⁵⁰ Uo., Vitkov Ferenc levele Milkó Klárához. Baja, 1944. január 27.

Gyulánál, és bizonyára nem egyszerű tanoncként ismerte meg a család. Feri katonai szolgálatot is töltött, nem csupán alap-képzésben részesült, mint Gyula, bár a frontra nem került ki. Annyi tehát bizonyos, hogy ez az ifjú érettebb volt, mint a másik levelezőtárs, amire nem csupán korából, de írásaiból is következtethetünk. Feri jóval kevesebb pátozzsal és több természetességgel fogalmazott, mint Gyula, hiányzott sorából az imponálni akaró, dicsekvő attitűd, s levelei koherensebbek, összeszedettebbek voltak, mint a másik széptevőé.

Ezen jelentős különbségek ellenére is felfedezhető azonban sok hasonló vonás is, néhány sajátosság olykor szinte kísértetiesen ismétlődött. Ilyen volt például a fénykép-motívum: Feri is több alkalommal sürgette Klárát, hogy küldje már az ígért fotót, sőt – minő véletlen! – ez éppen akkortájt, 1943 első harmadában történt, amikor Gyula is ezt követelte. Szintén felbukkant a válaszadás gyorsítását célzó kérés is. A reagálás késleltetése tehát Klára általános kommunikációs stratégiája volt, hiszen minden eddig tárgyalt levelezésében tetten érhető ez a viszonyulás: a partner elégtelenség-érzése a lány hozzáállásával, igyekezetével kapcsolatban. Feri írásaiban is jellegadó ez a motívum, sőt ez a hiány-formula itt újabb hangsúlyt is kap. Nevezetesen: a fiú nem csupán a lány válaszait hiányolta, de azt is számon kérte tőle, hogy nem kellő melegséggel, nem viszonyuknak megfelelően ír neki.

Kettejük kapcsolata ugyanis a Klára-Gyula párosénál jóval intimebbnek hat.

Feri már 1942 novemberében közös mozi-látogatásról tesz említést, ahol neki elsősorban nem is a film tetszett, hanem valami egészen más. S azt is megvallotta, hogy a jól sikerült mozizás nagy reményekre is sarkallta; a viszontlátásig pedig csókot küldött partnere valamely, pontosabban meg nem nevezett testrézére („csókolom a ...”).⁵¹ A következő év márciusában kelt lapon a fiatalember viszont már amiatt háborgott, hogy Klára, amint előző levelében meg is írta neki, nélküle jár táncolni a városba. Bár nem derül ki egyértelműen, mi is történt azon a nevezetes mozidélutánon, s hogy pontosan milyen viszonyba kerültek a fiatalok, ám feltételezhetően igen közel kerültek egymáshoz. Azaz ezúttal inkább egy nő és egy férfi, mint két „jóbarát” levelezett. Feri számára meglehetősen sokat jelenthetett ez a kapcsolat, és jóval többet várt a lánytól az érzelemnyilvánítások terén: így újra meg újra nehezményezte, hogy társnője „jéghideg hangon” írt neki,⁵² s azt is kifogásolta, hogy a lány csupán az „üdvözlettel” formulát használja, nem valamely melegebbet, mint ahogyan azt ő teszi.

Mindezek alapján nem állapítható meg, hogy kialakult-e valódi szerelmi kapcsolat közöttük, s ha erre nem került sor, mindenestre figyelemre méltó körülmény, hogy ennek ellenére sem hagytak fel a levelezéssel. Feri szintén írogatott Klárának saját élete folyásáról, ám őnála jóval kevésbé érzékelhető a Gyulánál tetten érhető imponálni akarás. Katonaélményeiről például ezt tudatta a lánnyal: „Olyanok vagyunk, mint a kutyák, mert állandóan ugatnak ve-

⁵¹ Uo., 1942. november 3.

⁵² Uo., 1943. március 2.

Légitámadás
1940-es évek
A családi iratanyagból

*„Varázs játszik a katonával, ha szerelmes...
mert a férfi mellett, aki a fegyvert fogja,
egy asszony suhog...”*

lünk, morognak ránk és mi pedig a fogunkat csikorgatjuk és egyetlen örömünk az alvás.”⁵³ Valljuk be, ez a fogalmazásmód nem a csatára készülő hőst vagy a szíve hölgyéért elepedő udvarlót juttatja eszünkbe... A keresetlenség, a gondolatok pátosz nélküli megjelenítése nem jelenti persze azt, hogy a fiatalember ne szegődött volna szívesen Klára lovagjául, sőt ezek a sorok talán közvetlenebb kapcsolatról, több bizalmasságról árulkodnak, mint a hódításra törekvő elbeszélések. Feri leveleit általánosságban az jellemezte, hogy számos apróságot közölt a körülötte zajló eseményekről, ám mégis inkább saját reflexióira koncentrált. Mind a vele történeknél, mind az általuk kiváltott reakcióknál összességében nagyobb hangsúlyt kapott az Klarával való majdani találkozás lehetőségének hangsúlyozása, vagy éppen a lány nem megfelelő, nem elégséges kommunikációs gyakorlata feletti bosszankodás, szemrehányás.

A fiú másfél év után sem volt képes megemésztetni, hogy levelezőpartnerre nem képes az ő kívánságainak, igényeinek megfelelően viszonyulni hozzá, akit még arra sem tudott rábeszélteni, hogy végre cserélje valami bizalmasabbra az „üdvözlettel” kifejezést (annak ellenére, ami például a moziban történt közöttük). S 1944 elejére valami már bizonyosan elszállt a korábbi szép reményekből, Feri ugyanis utolsó fennmaradt levelében már csupán jó barátoknak nevezte magát; igaz, ehhez viszont kétértelműen hozzátette: ne nehezteljen Klára amiatt, hogy jó barátként „csókollak” kö-

szöntéssel búcsúzott a lánytól – hiszen olykor látni csókolódzó barátokat is... Nyilvánvaló, hogy a fiatalember érzelmi túlműtattak a puszta barátságon – ám, hogy ő valójában mennyiben tartotta magát csupáncsak barátnak, ez nehezen eldönthető kérdés. Feltételezhető, hogy önmeghatározása ellenére mégis többnek gondolta magát egyszerű pajtásnál, hiszen például az említett levélben is meglehetősen kétértelmű évődést engedett meg magának. Az iránt érdeklődött a 18 éves lánytól, hogy jól érzi-e magát kismamaként (!), tud-e peszt-rálni, majd arra kérte, mindenképpen sajtítsa el ezt a tudományt, hiszen még bizonyosan hasznát fogja venni... „Másnak ne mutasd meg ezt a levelet, mert biztosan rosszat gondolsz rólam” – fejezte be a dajkaságra vonatkozó eszmefuttatását az ifjú,⁵⁴ mely megjegyzés azt sejteti, tisztában van azzal, hogy sorai mindenképpen félreérthetőek, s bizonyára Klára sem csupán azt hallja ki belőlük, amiről azok a „felszínen” szólnak: a rokonságban nemrég született kisgyermek és a nagylány kapcsolatáról érdeklődött.

Az iratanyagban nem található '44 januárját követő, Feri által írott levél. Kérdéses, hogy ez minek tulajdonítható: elvesztek az ez után keltezett írások, netán a fiatalemberrel történt valami, ami miatt nem tudott írni, vagy végérvényesen megromlott Klára és Feri kapcsolata? Amennyiben az utóbbi változat a helytálló, úgy bizonyára közrejátszott a történeknben a harmadik ifjú, Jani személye is.

53 Uo., Baja, 1943. november 11.

54 Uo., Baja, 1944. január 27.

Jani: „Most van egy áldozatom, akit a nyalakodással fogok zavarni vagy 70 évig”⁵⁵

Janiról, a harmadik levelezőpartnerről még nem eshetett szó Klára naplójában, mivel csak egy újabb költözést követően ismerkedtek meg, amikor a család Janiéék utcájában vett házat. Levelezésük kezdete 1943 decemberére tehető; a Kláránál egy évvel idősebb ifjú ekkor küld neki képeslapot egy kelet-magyarországi városból, ahová abban az időben vezényelték. A fiatalember kissé túlzásba vitt udvariassággal mintegy elnézést kért „a betolakodásért”. A karácsonyt bizonyára otthonában töltötte, majd visszatért a csapattestéhez. 1943. december 28-án már tábori postával küldte haza üzenetét a lánynak, méghozzá eléggé megváltozott hangnemben. „A bajtársaim meleg szeretettel üdvözöltek... Én természetesen mindenről beszámoltam, csak kihagytam valamit. Hogy mit? Azt úgyis gondolhatja” – szól a sejtelmes híradás,⁵⁶ melyből nyilvánvaló, hogy immáron gyökeresen megváltozott kettejük viszonya.

A fiatal honvéd következő lapját már „valahol Oroszországban” helymeghatározással írta, ugyanis időközben el kellett utaznia, mert várt rá – ahogy fogalmazott – „egy-két kirándulás”. A kedélyes kirándulásoknak nevezett bevetésekről szóló tudósítások folytán Klárát új oldaláról ismerhetjük meg: a szerelmesét féltő-aggódó, ugyanakkor a veszélyt lekicsinylő férfi iránti kedvesen zsörtölődő lány képe bontako-

zik ki előttünk Jani leveleit olvasván. A fiatalember ugyanis már december végi lapjában elkezdte nyugtatgatni őt: „nem kell megijedni, nem olyan veszélyes az egész dolog”, majd két hétre rá megjegyezte, hogy kitüntetést is kapott: „Juj, de mérges lehet most, hogy ilyen egyszerűen leírom mindezeket. De azért megnyugtatom Drágám, nincs semmi baj” – írta a gyengébb nemet kímélni szándékozó Jani.⁵⁷ Bár a fegyverek okozta veszélyt mindenképpen bagatellizálni igyekezett, ám valami másfajta kínt hatásosan megjelenített: azoknak a nehezen telő napoknak a gyötrelmét, amelyeket csak az otthonról kapott üzenetek képesek enyhíteni. A távollét okozta szomorúság miatt egyéb is gondot okozott az ifjú tisztnek: a „Feri-ügyet” nagyon aggasztónak érezte, és sürgősen felvilágosítást kért a dologról.⁵⁸

A január 8-áról keltezett levél a későbbi kapcsolataikra vonatkozóan is igencsak jellemzőnek tekinthető, tulajdonképpen már minden itt előforduló elem visszaköszön a későbbiekben is. A harcok okozta nehézségekről, háborús félelmeiről Jani sohasem írt (nem hagyhatjuk persze figyelmen kívül a katonai cenzúra körülményét sem!), sőt egy-két további említés kivételével még az általa csak kirándulásnak nevezett bevetéseket sem jelezte ezután. Visszavonulásának oka talán Klára túlzott kímélésének, vagy éppenséggel a lány téma iránti lanya érdeklődésének volt köszönhető (hiszen a válaszok alapján biztosan nem kérdezett rá a történetekre), ám mégis talán főként a

⁵⁵ BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Oláh János levele Milkó Klárához. 1944. február 21.

⁵⁶ Uo., 1943. december 28.

⁵⁷ Uo., 1943. december 28., 1944. január 8.

⁵⁸ Uo., 1944. január 8.

szándékolt befelé fordulásban, a külvilág kizárásában keresendő. E befelé fordulás azonban nem intenzív introspekciót, hanem inkább a szeretett lánnyal együttes, külön világ építgetését jelentette.

Jani – egy január végi levele szerint – minden éjjel a kedveséről álmodott: álmában otthon járt, este átment Kláráékhoz, megcsókolták egymást, majd reggelig beszélgettek. (A vágyteljesítő álom azonban nem pótolhatta az úrt: a veszélyekkel dacoló katoná – vallomása szerint – sokszor majdhogynem sírva fakadt a gyötrő hiány miatt.)⁵⁹ A csók kiemelt jelentőséggel szerepelt Jani írásaiban: ez érthető, hiszen kapcsolatuk aktuális állapotának kiteljesítését, a korabeli közvélekedés szerint is a szerelem terén tolerálható maximális szabadság kifejezését jelentette. A fiatalember újra és újra csókjaival halmozta volna el Klárát, mely készítés az idők múltával csak fokozódott: elképzelése szerint a lánynak külön edzenie kellene tüdejét és száját az ő hazatértéig, hogy kibírhatta a majdan rá váró „megpróbáltatást”. Mintegy saját erőnléti állapotrajz gyanánt mindenestre közölte: „erősen trenírozom magam a fényképeiden. Már percnként száz puszint felül vagyok.”⁶⁰ A sajtóságos vallomások – melyek egy része nyílt tábori lapon olvasható, tehát a „világ”, és nem csupán a címzett és a cenzúra számára volt hozzáférhető – csupán a fiatal szerelmes testi vágya kifejezésekként, férfiasságát bizonyítani kívánó megnyilatkozás gyanánt is értelmezhetők, ám az oralitás ilyen fokú hangsúlyozását tekintve feltételezhető, hogy valamilyen gyermeki hiányt: a kisgyermekkorra

jellemző biztonság és sajátos függés iránti vágyát (vagyis az anya-gyermek kapcsolat különleges, korai formáját idéző jellemzőket) jelzik. Ilyesfajta orális regresszióra utalnak Jani egyéb szókapcsolatai is: a Klára által küldött süteményt úgy fogyasztotta, hogy annak minden egyes morzsájában a lány ajkának édességét érezte át (azaz az utóbbit még édesebbnek találta); s igen sokszor emlegette a nyalakodást mint a csokolózás szinonímáját. Önmagát pedig olyan édesszájúnak nevezte, aki végre megtalálta nyalakodnivalóját. Nem vitatható az ifjú szenvedélye, azonban a szerelmi vágy mellett minden bizonnyal az elhagyatottság-érzést lebírníni törekvő adaptációs kísérletet is számításba kell vennünk ezekkel a sorokkal kapcsolatban. Semmi nyoma annak, hogy Klára tiltakozott volna a különös megnyilvánulások ellen: így feltételezhető, hogy ő valóban csupán Jani heves szerelmének jeleit látta az említettekben, ami bizonyára igen hízelgő volt számára.

Az idő előrehaladtával a fiatalember leveleiben mindinkább megfigyelhető kedvese hiányának egyre erőteljesebb kifejezése. Már február közepén – még csak másfél hónapja kerültek közel egymáshoz – jegygyűrűt szerzett, amelyet mielőbb el is kívánt küldeni a lánynak azzal, hogy viselje hazatértéig, az eljegyzési ünnepség megtartásáig. Esetükben tehát ha távházasságról nem is, de táveljegyzésről beszélhetünk. (Némileg mellékes kérdés, hogy Jani a fronton, „valahol Oroszországban” mi módon szerezhetett ékszert. Az is feltehetően ezzel kapcsolatban, hogy valamilyen katonai szabályzatba ütköző cseleke-

⁵⁹ Uo., 1944. január 26.

⁶⁰ Uo., 1944. március 17.

detet vitt véghez, erre utal talán az a márciusi megjegyzése is, hogy becsukták 21 napra, aminek okáról azonban nem beszélhet, ám minden kettejük érdekében történt.) Klára – egy kicsit kéretve ugyan magát –, hamarosan beleegyezését is adta a gyűrűviselésbe. Ezt követően jegyese rögvest házasságkötésük tervezgetéséhez látott: „Ha hazamegyek, utána már nem sok időd van virágzó lányságodban” – ígérte.⁶¹ Úgy képzelte, nyáron meglesz a hivatalos gyűrűhúzás és karácsonykor vagy tavasszal megtarthatják az esküvőt is.

Kapcsolatuk tehát igen gyorsan mélyülni látszott, Janinak szinte minden szabad idejében Klára körül forogtak a gondolatai, s valósággal extázisban fogta kézbe a lány fényképét (amelyet némi kérlelés után megkapott), élete legnagyobb örömének nevezve a fotó megérkezését. Hasonló elragadtatással nyugtázta egy áprilisi levelében, hogy jegyese végül „Janimnak” szólította őt, elismerve ezzel egymáshoz tartozásukat. A fiatal katona szívét teljesen betöltötte az immár gyűrűvel is hozzá kapcsolódó kedves, és elképzelhetetlennek tartotta, hogy útjaik elváljanak: „Nélküled megszakad minden. Vége lenne az én életemnek is.”⁶² Egyre hangsúlyozottabbá vált terve, hogy még az év végéig megesküsznek, hiszen – mint egy májusi levelében írta – már alig bírt magával a türelmetlenségtől. A következő hónapban már leendő gyermekeiket, Janikát és a kislányt is maga előtt látta, fejét az esküvői előkészületeken törte. Június végén azután egyhónapos szabadságra hazaengedték.

Az ezt követően – a néhány, júliusban írott tábori lapon kívül – keletkezett, s fennmaradt levél szeptemberi keltezésű: ekkor foglalta el az ifjú új állomáshelyét, immár nem az orosz fronton, hanem Magyarország nyugati részén. Különös módon Jani ekkor panaszkodott első ízben körülményeikre: unatkoznak, s még nehezebben viselhető a helyzet, mint Oroszországban: „Ott legalább az ember belenyugodott, hogy miért nem lehet hazamenni, de itt az a rossz, hogy se fronton, se túlsúfolt munkaprogram nincs, és mégse lehet elmenni.”⁶³ Ilyen körülmények között már a szerelmeséről való ábrándozás is fájdalomssá vált számára: az otthoni környezet és a szabadulás reménybeli közelsége még nyomasztóbbá tette beszorítottságukat, kényszer szülte napi tevékenységeiket. Az esküvővel kapcsolatos elképzeléseit azonban továbbra sem adta fel, sőt november 25-én tervezte megtartani a nagy eseményt, amelyhez a katonai házassági engedélyt is megszerezte és kiadó szobát is kerített. Ám az ekkoriban íródott levelekből már eltűnik a korábbi lelkesültség, a türelmetlen várakozás örömteli álmodozásából csak a türelmetlenség, a sürgettség marad meg. Utolsó, november 14-én keltezett levelében arról tudósít, hogy vélhetőleg hamarosan hazaengedik pár napra, akkor pedig megszökteti Klárát, ha a szülei nem adnák beleegyezésüket az azonnali házasságkötéshez. „Ha szeretsz, és a feleségem akarsz lenni, akkor gyere. Soha nem tudnám senkinek megbocsájtani ha elszakadnánk egy-

⁶¹ Uo., 1944. február 22.

⁶² Uo., 1944. április 1.

⁶³ Uo., 1944. szeptember 3.

„Nem vagyok kőszívű...”
1943

„Jani nem csupán ... oroszországi levelében adott hangot annak, hogy nem teljesen bizonyos Klára érzéseiben. Újra meg újra felvetette: a lány talán nem is gondol rá; talán elfelejti őt, amikor hazakerül...”

mástól, azt, hogy nem engedtek minket megesküdni [sic!].”⁶⁴

„Ha szeretsz” – effajta kételkedés nem csupán ebben az időszakban jellemezte kapcsolatukat, és Jani nem csupán a már idézett, első oroszországi levelében adott hangot annak, hogy nem teljesen bizonyos Klára érzéseiben. Újra meg újra felvetette: a lány talán nem is gondol rá; talán elfelejti őt, amikor hazakerül; talán nem – vagy nem szívesen – hordja a jegygyűrűt; talán nem kívánja, hogy megesküdjének. A fiú elhagyatástól való félelme különösen erőteljesnek tűnik: számos alkalommal kéri-inti szerelmét, hogy vigyázzon a fejére (ti. el ne csavarják, be ne kössék); félti, amikor koszorúslányságot vállalt egy másik fiatalember mellett; rossz előérzetéről számol be közös jövőjükkel kapcsolatban. Egy alkalommal kínzó álmát is megosztotta a lánnyal: Klára az esküvőjére készült, hosszú fehér ruhában állt előtte, és kérte, hogy majd nézze meg a templomban. Jani az álomban csodálkozva kérdezte, hogyan lehetséges ez, amikor ő a vőlegény – mire a fehér ruhás lány felnevetett. A fiatal katona ugyan csak rossz álmoként fogta fel a dolgot, s levele szerint nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget, ám a tény, hogy papírra vetette a látottakat, mégis arra utal, hogy komolyan foglalkoztatták az éjszaka eseményei, és talán jegyesétől várt volna megnyugtatót, biztatást.

Klára azonban nem volt képes elosztatni kétségeit, s úgy érezte, inkább neki van szüksége arra, hogy Janitól számtalanszor hallhassa, a fiú igazán szereti őt. A fronton lévő fiatal tiszt ennek folytán nem csupán a

megkésett válaszok és fénykép-küldemények miatt tett neki szemrehányást, de gyakran jelezte: nem érti a lányt, vajon miért nem veszi komolyan az ő oly nagy hévvel tett vallomásait. Jani olykor duzzogónak, olykor bosszúsna nevezte magát amiatt, hogy jegyese még mindig nem érzi magáénak ezt a szerelmet. „Vagy még kevés a gyűrű is vagy mi baj van” [sic!] – sóhajtott fel tanácstalanul. Mindezekre a sértődésekre és bizonygatásokra azért kerülhetett sor, mert – mint a fiú leveleiből kiderül – Klára nem a viszonyuknak megfelelően bizalmas hangon szólott hozzá, nem nyilvánította ki egyértelműen érzelmeit, és amikor ezt az ifjú felvetette neki, azzal védekezett, hogy kételkedik partnere érzéseiben. Jani hiába biztatta bizalmasabb hangnemre, ezzel csak igen kevésbé ért célt, bár néha jelezte, hogy szívesen beszélne a szerelméről, éppen úgy, mint ahogy jegyese szokott neki beszámolni a vágyairól, amelyre azonban feltehetően sohasem került sor.

A fiatal katona szovjet fogságba esett, egy szibériai táborba került. Klára 1946 végén már egy másik fiú oldalán viselte a hosszú, fehér ruhát.

Jani: „Minden elmúlik egyszer (csak egyvalami nem, a mi szerelmünk...)”⁶⁵

Magyarország hadba lépését követően új erőre kapott a háborús slágerek gyártása, amelyek – a rádióknak, mozinak, daloskönyveknek köszönhetően – csakhamar hatal-

⁶⁴ Uo., 1944. november 14.

⁶⁵ Uo., 1944. január 8.

mas népszerűsége tettek szert. Elég megkérdeznünk egyet az akkori idők tanúi közül, elég belepillantunk egy korabeli rádióműsor-ajánlóba, elég előkeresnünk néhány akkoriban kiadott slágerkönyvet, és láthatjuk, a háború igen hamar elérte a szórakoztatóipart, sőt meghatározta az arculatát. Egy 1941-ben, egy 1942-ben és egy 1943-ban kiadott slágergyűjteményt vizsgálva megállapítható, hogy míg az elsőben a dalok kevesebb mint 10, az utóbbi kettőben kb. 20százaléka dolgoz fel hadviselésrel kapcsolatos témát⁶⁶ (az 1943-as könyvecske egyébként Klára iratai között is fellelhető volt). A gyors elterjedésre, a közkedveltségre nem kell különösebb magyarázatot keresnünk: a háború mindenkit érintett, és a lelkesítő szövegek, de még inkább a honvédek és az itthon maradottak kapcsolatát lefestő sorok nagyban segíthettek engedelmeskedni a behívónak, túlélni az embert próbáló időket, hinni a boldogabb jövőben – hiszen a legnépszerűbb slágerek a fronton lévők és a szeretteiket nélkülözők érzéseit, vágyait és félelmeit mondták ki, tehát egyfajta szócső- (vagy: tudatosító) funkciót láttak el. Ezeknek a slágereknek egy része jóval a háború befejezését követően is a személyes emlékezet része maradt⁶⁷ (bár természetesen nem volt igazán ildomos ilyesmit énekelni a rendszerváltás előtt), a keletkezésük körüli időben pedig aligha vonhatták ki hatásuk alól a fiatalok magukat.

⁶⁶ *Ha leszáll az est...* Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1941. *Ujjé! A ligetben nagyszerű!* A nagy slágerek daloskönyve. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1942. *Minden csak hangulat: A daloskönyvek slágere.* Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1943.

⁶⁷ Arról, hogy mennyire az emberek életének részévé

Jani feltehetően ismerte az ekkor divatos dalok nagy részét, és a „valahol Oroszországban” kifejezést minden bizonnyal, míg a „minden elmúlik egyszer” szavakat nagy valószínűséggel ezekből idézte, de talán több hasonló sor is motoszkált a fülében, amikor levelet írt a jegyesének. A dalszövegek említett sorai azonban igencsak általános közlésnek tekinthetők, ám talán nem is kell idézetek után kutatnunk: a szerzők megfelelően belehelyezkedtek a családjától távol lévő katona szerepébe, s ezen dalcskák éppen azért futhattak be ilyen karriert, mivel a hozzá hasonló helyzetben lévő fiatal emberek szavait és gondolatait igyekeztek megjeleníteni.

Bár Jani levelei és a slágerszövegek között számos párhuzam fedezhető fel, bizonyos különbségek is megfigyelhetők. A dalcskákban szereplő honvédek örömét a távházassággal kapcsolatban nem tette magáévá, ő csupán a távjegyességet érezte elviselhetőnek, míg a házasságkötéshez számára egyértelműen hozzátartozott menyasszonya testi közelsége, a civil életforma, a hétköznapi – és nem a „különleges helyzetben” megélhető – örömeik és gondok, a valódi családi élet. Erőt adott neki, s tartalmassá tette a fronton töltött időt az érzés és a gondolat, hogy szerelembe esett Klárával, ám csupán a családi állapot megváltoztatása kedvéért nem akart mindenáron házasodni. Janinak akkoriban szinte mindent jelentett, hogy megtalálta élete párját, s az

váltak ezek a dalok, egy személyes élménnyel rendelkezem. 2005-ben vagy 2006-ban az egyik, akkor 80 év körül járó interjúalanyom azzal biztatta az utolsó iskolánál álló, vele nyaralni készülő dédunokáját, hogy ezt a sort énekelte: „Csak egy nap a világ...” (A dédunoka lelkesen helyeselt.)

<i>Jani szavai</i> ⁶⁸	<i>A sláger szövege</i> ⁶⁹
Minden elmúlik egyszer	Minden elmúlik egyszer
Valahol Oroszországban	Valahol Oroszországban
Kirándulás / Munka [ti. bevetés, harc]	Tánc
Nincs semmi baj	Megvagyok itt szépen
Az álomtündér elém varázsol Téged	Csak terólad álmodom az álmom / Én álmodom terólad
Délutánonként behunyom a szemem és elkezdek veled beszélgetni / Ha egy másodpercnyi időm van, azt rögtön Néked szentelem	Te jutsz eszembe, bárhova tekintek / Minden percben rád gondolok százszor / Én mindig gondolok rád
Egy harapás [a süteményből] egy csóкод	Én mindig, mindig számon érzem szádat
Szeretek nyalakodni / Isten irgalmazzon tüdőcskédnek	A forró csóкодát úgy szomjazom / Egy tüzes csóкодért ég a szám
Otthon megtartjuk az eljegyzést / Az esküvő napját november 25-re tűztem ki	Azt írta a drága nő, hogy megvolt a távesküvő

esküvőjük tervezgetése, a majdani közös életük reménye feledtetni látszott vele a fronton megélteket, bizonyos szempontból mondhatnánk (talán szerencséjére) csőlátásúvá tette. A honvéd leveleiből ezért is hiányoztak a fronton megéltekre való utalások, ami különben kedvelt témája volt a háborús slágereknek. Szintén hiába keresni soraiban az esetleges vissza nem térésre vonatkozó gondolatokat, amelyekről számos dal született: ő legalábbis igyekezett kizárni a halál lehetőségét, neki az jelentette a legnagyobb veszélyforrást, hogy sze-

relme már másé lesz, mire hazatér. A dalszövegekben persze nem lelhetők fel holmi nyalakodásra, tüdődedzésre vagy ehhez hasonló „profán” tevékenységekre vonatkozó – valljuk meg, kissé abszurd hangulatú – kifejezések sem, míg Jani szívesen használta ezeket. Hiszen a bátornak és erkölcsösnek lefestett honvédek szájába nemigen voltak adhatók efféle szavak, a fiú számára azonban sokat segíthetett mind hiányérzetének kifejezésében, mind egyéni jellemvonásainak, allűrjeinek megőrzése tekintetében.

⁶⁸ BFL XIII. Z. A Kocsis-család iratai. Oláh János levele Milkó Klárához. 1944. január 8., 10., 26., február 15., március 17., május 30. [helyesen: 29.], szeptember 28.

⁶⁹ Minden elmúlik egyszer; Ne sírj utánam; Ha vissza nem jövök. In: *Minden csak hangulat: A*

daloscönyvek slágere. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1943. 48., 40., 3. old.; Valahol Oroszországban; Ilyen éjszaka még sose volt; Tiértetek. In: *Újjé! A ligetben nagyszerű! A nagy slágerek daloscönyve*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1942. 14., 38., 44. old.

Az elképzelt, a nótákban szereplő tábori lapok szövegeiben az otthon várakozó leányt nem sok szemrehányás érte: nyilvánvalóan nem merült fel olyan probléma, miszerint a szerelmes nő késik a levélírással vagy a fényképküldéssel, esetleg vonakodik kinyilvánítani érzelmeit távol lévő kedvesének. A valós kapcsolatok differenciált világában, Jani esetében viszont a gyötrődő honvéd számos alkalommal kénytelen kifejezésre juttatni, hogy elégtelennek érzi Klárának a viszonyuk fenntartására vonatkozó erőfeszítéseit. S hogy a fiú megnyilvánulásai egy lehetséges személyiségrajzhoz szolgáltatnak fontos adalékot, mutatja a tény, hogy nem csupán ő volt így ezzel: hasonlóan éreztek a lány barátnői, s a másik két fiatalember is. A napló más oldalról viszont azt tanúsítja, hogy a lánynak igenis kiemelten fontosak voltak a társas kapcsolo-

latok, és – mint ahogy a levelek egyébiránt jelzik – barátai igen vonzó egyéniségnek tartották, jól érezték magukat a társaságában. Klára szívesen állt a középpontban, viselkedése olykor bizonyára csábító lehetett, gyorsan „lángra gyúlt” és érzelmei meglehetősen változékonyak mutatkoztak, s talán éppen a dramatizáló hajlam, a számonkérések „jelenetei”, az újra egymásra találás vágya is motiválhatta levélírói magatartását. Nem valószínű, hogy bármiféle hazafias érzelmek vezette, amikor három – szolgálatát töltő vagy behívás előtt álló – fiatalemberrel is levelezésbe kezdett, ám ez mit sem von le abból a tényből, hogy bizonyára számos kellemes percet szerzett a három ifjúnak, a fronton lévőknek pedig egyfajta érzelmi-lelki támaszt nyújtott.